

АСНОЎНЫЯ ПРАБЛЕМЫ І ПАНЯЦЦІ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ

(на матэрыяле беларускай матэматычнай тэрміналогіі)

Лексічны склад любой тэрміналогіі з'яўляецца адкрытай сістэмай, у якой існуе пастаянная магчымасць узнікнення і інтэграцыі новых элементаў [2, с. 264]. Агульнапрызнана, што ў асноўных рысах утварэнне тэрмінаў падпарадкоўваецца аналагічным заканамернасцям і рэгулюецца тымі ж мадэлямі, што і словаўтварэнне ў цэлым.

Тэрміналагічная дэрывацыя – лексічна-логічны працэс [10, с. 192], які заключаецца ў фарміраванні і папаўненні тэрміналагічных сістэм на аснове шэрагу спосабаў тэрмінаўтварэння і знаходзіцца ў цеснай залежнасці ад класіфікацыі саміх тэрмінаў і тых паняццяў, якія яны абазначаюць. Вызначальнай для ўсяго працэсу тэрміналагічнага словаўтварэння з'яўляецца яго намінацыйная накіраванасць [6, с. 22]. Тэрміналагічная дэрывацыя вызначаецца актыўнасцю на ўсіх стадыях фарміравання і развіцця тэрмінасістэмы і з'яўляецца абавязковай умовай яе існавання. Істотным для даследавання складу беларускай навуковай тэрміналогіі выступае працэсуальнае разуменне тэрміналагічнай дэрывацыі 1920-х гг., якая нярэдка заключалася ў пошук і выражэнні патэнцыяльна магчымай, але не аб'ектывізаванай у моўнай традыцыі матэрыяльнай абалонкі азначанага [3, с. 79].

Цэнтральнае месца ў сістэме тэрмінаўтварэння займае **вытворны** тэрмін, паколькі менавіта ён з'яўляецца тым канчатковым вынікам, дзеля якога адбываецца дэрывацыйны акт [4, с. 99]. Вытворны тэрмін бінарны па структуры, г.зн. уключае ўтваральную базу і словаўтваральны фармант (дэрыватар). Напрыклад, *адьябат-л-(а)* → *адьябат-ычн-(ая)*; *эквівалент-(е)* → *эквівалент-н-(ы)* → *эквівалентн-асць-(е)* і г.д.

У навуковай літаратуры выказвалася меркаванне, што “колькасць вытворных у тэрміналагічнай лексіцы надзвычай вялікая” [13, с. 345]. Нам, аднак, падаецца, што **любы** тэрмін у складзе тэрміналогіі з'яўляецца вытворным, а само тэрмінаўтварэнне павінна разглядацца як анамасіялагічны ў сваёй аснове працэс, што заключаецца ў стварэнні новых найменняў як матываваных адна- і неаднаслоўных знакаў мовы.

Правадзенне комплекснага дэрываталагічнага даследавання вымагае акрэслення семантыкі асноўных словаўтваральных паняццяў. Важным з'яўляецца адрозненне: **а) класіфікацыйных адзінак тэрмінаўтварэння**: спосаб тэрмінаўтварэння, тэрмінаўтваральны тып, падтып, мадэль і г.д.; **б) субстанцыянальных адзінак тэрмінаўтварэння**: марфемы / фарманты і лексемы (утваральная аснова або асновы / база, вытворнае слова) [8, с. 7 – 9]. Класіфікацыйныя, або комплексныя, адзінкі тэрмінаўтварэння утвараюцца

апазіцыямі рознага тыпу: суадносінамі аднакаранёвых слоў і суадносінамі тых рознакаранёвых слоў, якія маюць ідэнтычную словаўтваральную будову [4, с. 99].

Спосаб тэрмінаўтварэння – класіфікацыйная адзінка ў дэрывацыйнай сістэме тэрміналогіі, якая фарміруецца некалькімі словаўтваральнымі тыпамі з суадноснымі словаўтваральнымі сродкамі (фармальнымі або ідэальнымі) і суадноснымі дэрывацыйнымі значэннямі вытворных асноў.

Як справядліва адзначае Дз.М.Шмялёў, для абазначэння той ці іншай з’явы можа быць **а)** утворана новае слова на базе існуючых лексем і афіксаў; **б)** запазычана іншамоўнае слова; **в)** утворана складанае або састаўное найменне; **г)** прыстасавана ўласнамоўная лексема, якая пэўным чынам зменіць сваю семантыку [14, с. 120]. У сучасным тэрміназнаўстве асноўнымі спосабамі дэрывацыі традыцыйна называюцца **семантычны** (лексіка-семантычны), **марфалагічны**, **сінтаксічны**, **лексіка-сінтаксічны**, а таксама **ўласналексічны** спосаб (запазычванне). Асобнымі даследчыкамі з улікам асаблівасцей канкрэтных тэрмінасістэм вылучаюцца таксама **марфалага-сінтаксічны** спосаб, **абрэвіяцыя** і **апелятывацыя**, або **дэанімізацыя**, як спосаб тэрмінаўтварэння, заснаваны на пераходзе ўласных назваў у разрад агульных з дадатковай спецыялізацыяй іх значэнняў.

Даследаванне дэрывацыйных характарыстык тэрмінаадзінак знаходзіцца ў цеснай узаемасувязі з іх структурай, паколькі найбольшае значэнне ў тэрміналогіі маюць “спецыфічныя марфалагічныя і марфалага-сінтаксічныя элементы і структуры, якія з’яўляюцца носбітамі тэрміналагічных значэнняў і катэгорый” [11, с. 203]. Пры даследаванні матэматычнай тэрміналогіі нам падаецца мэтазгодным вылучаць **ўласналексічны**, **семантычны**, **марфалагічны** і **марфалага-сінтаксічны** спосабы тэрміналагічнай дэрывацыі, а таксама **складанне**.

Аднакампанентавыя аднаслоўныя матэматычныя тэрміны могуць утварацца з дапамогай **ўласналексічнага**, **семантычнага**, **марфалагічнага** і **марфалага-сінтаксічнага** спосабаў: *катэт* ← гр. *kathetos*; *скачок* – ‘рэзкае змяненне чаго-н. без паступовага пераходу’ → ‘рознасць аднабаковых лімітавых значэнняў функцыі ў пункце, у якім яна не з’яўляецца непарыўнай’; *множ-ыць* → *множ-нік-(ø)*; *датычная* (adj → sub).

Двухкампанентавыя аднаслоўныя тэрміны ўтвараюцца з дапамогай **ўласналексічнага**, **марфалагічнага** і **марфалага-сінтаксічнага** спосабаў, а таксама **складання**: *паліном* ← англ. *polynomial* ← гр. *poly* ‘многа, шмат’ + *nome* ‘доля, частка’; *мнагастайн-(ы)* → *мнагастайн-асць-(ø)*; *раўнадзелячая* (part → adj → sub); *крыв-а-ліней-н-(ы)* ← *крыв-(ая)* + *ліні-(а)*.

Для **неаднаслоўных** тэрмінаў уласціва разнастайнае камбінаванне аўтаномных кампанентаў: *размеркаванне апрыёрнае*, *блок-схема з падзельнасцю* і інш.

Прадуктыўнымі з’яўляюцца тыя спосабы тэрмінаўтварэння, тыпы, падтыпы, мадэлі тэрмінаўтварэння, якія ў пэўным сінхронным зрэзе з’яўляюцца ўзорам для пабудовы новых спецыяльных найменняў.

Паняцце *тэрмінаўтваральны тып* полісемічнае. **Тэрмінаўтваральным тыпам** называецца: **1)** абагульненая фармальна-семантычная схема ўтварэння тэрмінаў-дэрыватаў (канструкт [1, с. 6]), класіфікавальнымі прыкметамі якой з’яўляюцца: **а)** прыналежнасць вытворных тэрмінаў да аднаго лексіка-граматычнага класа; **б)** тоеснасць словаўтваральных фармантаў або сродкаў; **в)** суадноснасць семантычных адносін вытворнага да ўтваральнага [1, с. 6; 15, с. 185]; **2)** сукупнасць вытворных тэрмінаў, што адносяцца да пэўнага тэрмінаўтваральнага тыпу. **Тэрмінаўтваральны падтып** – варыянт словаўтваральнага тыпу, які аб’ядноўвае тэрміны, утвораныя паводле розных, але суадносных мадэлей. **Тэрмінаўтваральная мадэль** – “тыпізаваны схематычны ўзор моўнай адзінкі з лінейна размешчанымі кампанентамі” [5, с. 8], які характарызуецца дэсігнацыйным значэннем і можа нагаўваць разнастайным лексічным матэрыялам [9, с. 149]. Дэрывацыйная мадэль улічвае канкрэтныя асаблівасці ўтварэння пэўнага тэрміна ці групы тэрмінаў у межах словаўтваральнага падтыпу і тыпу і дае падставы для аналагічных структурных інтэрпрэтацый. Пад **фармантам** (дэрыватарам) мы, услед за А.М.Ціханавым, разумеем сукупнасць усіх матэрыяльных і нематэрыяльных сродкаў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні тэрміна-дэрывата [12, с. 101]. Вытворны тэрмін суадносіцца з адзінкамі мікраўзроўню (субстанцыянальнымі) і ўваходзіць у адзінкі макраўзроўню (комплексныя, або класіфікацыйныя).

Тэрмінаўтваральнай матывацыяй называюцца такія адносіны паміж дзвюма або некалькімі лексемамі, якія характарызуюцца “дэрывацыйнай звязанасцю” [14, с. 66], г.зн. адпавядаюць наступным прыкметам: **а)** вытворная адзінка (або вытворная і ўтваральная) з’яўляецца тэрмінам; **б)** вытворнае і ўтваральнае словы валодаюць агульнасцю структуры і значэння каранёвай марфемы; **в)** у семантыку вытворнай адзінкі, як правіла, поўнасцю (для ўласналексічнага і марфалагічнага тэрмінаўтварэння) ці часткова (для семантычнага тэрмінаўтварэння) уваходзяць базавыя семантычныя элементы ўтваральнага слова. Для беларускай матэматычнай тэрміналогіі характэрна асноўная прамая матывацыя, калі базавае прамое значэнне ўтваральнага слова захоўваецца ў семантыцы вытворнага [4, с. 123 – 125]. Максімальнай ступенню матываванасці вызначаюцца неаднаслоўныя тэрміны [7, с. 53].

Літаратура

1. Азарх Ю.С. Русское именное диалектное словообразование в лингвогеографическом аспекте / Отв. ред. Н.И.Толстой. – М., 2000.
2. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. / Общ. ред. и коммент. Т.В.Булыгиной, А.А.Леонтьева. – М., 2000.
3. Гугунава Д.В. Полный реестр способов русской деривации // Вестник молодых ученых. Серия: Филологические науки. – 2002. – №11. – С. 78 – 93.
4. Земская Е.А. Язык как деятельность: Морфология. Слово. Речь. – М., 2004.
5. Кочеткова Т.И. Словосложение как средство номинации и предикации в современном русском языке: Автореф. дис. ... докт. филолог. наук: 10.02.01. – М., 2005.
6. Кубрякова Е.С. О ключевых проблемах теории словообразования // Проблемы теории і гісторыі славянскага словаўтварэння: Доклады VI Міжнар. канф. Камісіі па слав. словаўтвар. пры Міжнар. камітэце славістаў, Мінск / Беларусь, 2 – 6 сакав. 2003 г. / Нав. рэд. А.А.Лукашанец, З.А.Харытончык. – Мн., 2004.
7. Куликова И.С., Салмина Д.В. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии). – СПб., 2002.
8. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка. – Мн., 2001.
9. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка). – М., 2004.
10. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории / Отв. ред. Т.Л.Канделаки. – М., 2004.
11. Татаринов В.А. Теория терминоведения: В 3 т. Т. 1. Теория термина: История и современное состояние. – М., 1996.
12. Тихонов А.Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология. – М., 2002.
13. Харитончик З.А. Очерки о языке. Теория номинации. Лексическая семантика. Словообразование: Избр. труды. – Мн., 2004.
14. Шмелев Д.Н. Избранные труды по русскому языку / Вст. ст. Л.П.Крысина. – М., 2002.
15. Wróbel H. Gramatyka języka polskiego. – Kraków, 2001.